

Perspektiver for beskæftigelse og arbejdsløshed i lyset af den erhvervsmæssige og teknologiske udvikling

Jens Frøslev Christensen

Indledning

Da initiativet blev taget til nedsættelse af lavindkomstkommissionen, var der stadig udbredt tillid til, at den høje økonomiske vækst og den fulde beskæftigelse ville kunne fastholdes på længere sigt. I den periode Lavindkomstkommissionen har fungeret, er den økonomiske vækst imidlertid næsten ophørt, og den fulde beskæftigelse er blevet afløst af massearbejdsløshed.

Arbejdsløsheden har i løbet af en kort årrække radikalt skærpet en ulige fordeling af beskæftigelsen. I sig selv er arbejdsløshed et betydeligt socialt problem, og de der rammes, er i stor udstrækning de svagest stillede på arbejdsmarkedet: de unge, kvinderne, de ældre, de dårligst uddannede specielt blandt arbejdergrupperne. Det er desuden netop i høj grad de lavestlønnede grupper.

Samtidig med at arbejdsløsheden har antaget masseomfang, er reallønnen faldet for de fleste grupper af lønmodtagere – også de lavtlønnede. Store dele af lønmodtagerne oplever imidlertid en større nedgang i de reale årsindkomster, end hvad der svarer til nedgangen i reallønnen (pr. time), fordi de i kortere eller længere perioder er arbejdsløse og dermed oplever et indkomstbortfald. Som illustration af problemets omfang, kan det nævnes, at 53 pct. af ikke-faglærte mænd og 61 pct. af ikke-faglærte kvinder inden for fremstillings- og bygge- og anlægsvirksomhed var berørt af arbejdsløshed i 1977. For alle mandlige og kvindelige lønmodtagere var det henholdsvis 25 og 18 pct.¹⁾

Det betyder, at bestræbelserne på – bl. a. gennem solidarisk lønpolitik – at udligne lønningerne, ikke nødvendigvis giver sig udslag i en udjævning af indkomstulighederne. For specielt de svagest stillede grupper betyder arbejdsløsheden således en skærpelse af allerede eksisterende lavindkomstproblemer herunder usikkerheden i beskæftigelsen. I denne sammenhæng må tilvejebringelse af fuld beskæftigelse og en mere ligelig fordeling af beskæftigelsesomfanget udgøre centrale elementer i en fordelingspolitisk strategi.

Denne artikel skal nærmere omhandle de fremtidige perspektiver for beskæf-

1) Jf. Finn Kenneth Hansen: Primærindkomstfordelingen for erhvervsaktive 1977. Arbejdsnotat 15, Lavindkomstkommissionens sekretariat 1980.

tigelse og arbejdsløshed. De generelle udsigter for det kommende årti eller to vil blive skitseret på baggrund af forskellige indfaldsvinkler:

1. De nuværende tendenser i arbejdsløshedsudviklingen.
2. Sammenhængen mellem udviklingen i arbejdsstyrken og tendenserne i beskæftigelsesudviklingen (privat og offentlig sektor).
3. Beskæftigelsesperspektiverne inden for de forskellige erhvervsområder.
4. Konsekvenserne af den hjemlige økonomiske politik.
5. Perspektiverne for den teknologiske udvikling.

Der vil blive lagt vægt på, såvel at give mere konkrete bud på udviklingsperspektiverne, som på mere analytisk at diskutere økonomisk-strukturelle, politiske og teknologiske aspekter af den beskæftigelsesmæssige krise. Endelig vil der i sammenfatningen kort blive skitseret nogle alternative politiske handlingsperspektiver i forhold til arbejdsløsheden og fordelingen af beskæftigelsen.

Perspektiver på arbejdsløshed og beskæftigelse i 1980'erne

Udviklingstendenser for arbejdsløshed, arbejdsstyrke og beskæftigelse

Fra 1973 til 1978 steg arbejdsløsheden med 169.000 svarende til gennemsnitligt 34.000 pr. år.²⁾ I 1979 faldt arbejdsløsheden for første gang siden 1973, nemlig med 29.000, men det skyldes primært, at 48.000 personer i løbet af året gik på efterløn og dermed forlod arbejdsstyrken.³⁾ Uden efterlønsordningen ville arbejdsløsheden også være steget i 1979. I 1980 er arbejdsløsheden igen steget kraftigt. Ifølge CRAM-arbejdsløshedsstatistikken var antallet af fuldtidsledige i september opgjort til 181.000, hvilket er godt og vel 45.000 flere end i september 1979; og det endda på trods af, at omkring 20.000 personer i denne periode gik på efterløn.

Den gennemsnitlige ledighed for hele 1980 vil antagelig komme til at ligge på omkring 180.000, hvilket er 20.000 mere end gennemsnittet for 1979. Fortsætter denne stigningstakt, vil arbejdsløsheden i 1985 ligge på op imod 300.000.⁴⁾

Det er naturligvis problematisk alene at fremskrive de nuværende tendenser i arbejdsløsheden. Alternativt kan man prøve at vurdere sammenhængen mellem udviklingen i arbejdsstyrken og i beskæftigelsen.

Fra 1979 til 1985 vil der – ifølge Budgetdepartementets skøn – være en årlig tilgang til arbejdsstyrken på omkring 27.000 personer. Der må i de kommende år med sikkerhed regnes med en betydeligt nedsat stigningstakt i den offentlige sektors beskæftigelsesudvikling. Vokser den offentlige sektor i

2) Jf. Statistiske Efterretninger A 39 1980.

3) Jf. Arbejdsdirektoratets årsberetning 1979, 1980.

4) Frem til 1985 vil væksten i arbejdsstyrken fortsætte nogenlunde som i 1970'erne, jf. Budgetredegørelse 1980. Finansministeriet, Budgetdepartementet 1980.

1980'erne med 15.000 om året (mod omkring 25.000 p. a. i 1970'erne), og falder beskæftigelsen i den private sektor med 12.000 p. a. (svarende til faldet i perioden 1972-1979), vil arbejdsløsheden allerede i 1985 klart overstige de 300.000. Fra 1979 til 1990 vil arbejdsstyrken »kun« vokse med ca. 21.000 om året. Regner vi med de samme vækst- og tilbagegangstendenser i henholdsvis den offentlige og private sektor som før, vil arbejdsløsheden nå op på 360.000 i 1990.

Dette skøn er baseret på rimeligt realistiske vurderinger af den fremtidige tilgang til arbejdsstyrken (Budgetdepartementets), på en vurdering af, at beskæftigelsesudviklingen i de private erhverv fortsætter som vi »har været vant til« fra 1972 til 1979,⁵⁾ samt på en forholdsvis optimistisk vurdering af beskæftigelsesudviklingen i den offentlige sektor⁶⁾ (stiger beskæftigelsesudviklingen her kun med 10.000 p. a., vil arbejdsløsheden – på eller uændrede forudsætninger – i 1990 andrage over 390.000).

Perspektiverne for de forskellige erhvervsområder

Snarere end blot for at vurdere perspektiverne på baggrund af de hidtidige tendenser (som det ovenfor er gjort med hensyn til beskæftigelsesudviklingen i den private sektor under ét), er det nødvendigt så nøgternt som muligt at vurdere de overskuelige perspektiver inden for de enkelte erhvervsområder. Dette er et ambitiøst foretagende, som naturligvis ligger uden for rammerne af denne artikel. Det følgende prætenderer ikke at udgøre mere nøjagtige skøn over beskæftigelsesudviklingen i de enkelte hovederhverv for 1980'erne, da der ikke foreligger grundige og gennearbejdede fremtidsstudier af erhvervenes beskæftigelsesudsigter. I stedet skal vi i det følgende i skitseform fremhæve nogle centrale forhold, der med ret stor sandsynlighed vil komme til at virke ind på beskæftigelsen i de enkelte hovederhverv. De mere konkrete skøn over beskæftigelsesudviklingen frem til 1990 er baseret på dels disse forhold, dels mere generelle forudsætninger om, at den økonomiske vækst fortsat vil forblive på et relativt lavt niveau, og at den nuværende generelle økonomiske politik ikke vil undergå radikale ændringer.⁷⁾ Der er således tale om grove skøn, der må tages med mange forbehold.

1. Med den omfattende krise, der i de seneste år, har været under opsejling inden for landbruget, er der ikke megen optimisme at hente her. Blot tilbagegangstendensen fra 1970'erne (jf. tabel 1) fortsætter, vil der i 1990 være 30.000 færre arbejdspladser i landbrugserhvervet.

5) Havde vi i stedet taget udviklingstakten fra 1973 til 1979 som grundlag, ville arbejdsløsheds-perspektiverne for 1980'erne tegne sig endnu værre.

6) Hertil kommer den forudsætning, at der ikke ændres på arbejdstidens længde eller udbuddet af arbejdskraft (som det skete med efterlønsordningen).

7) Hertil kommer samme forudsætning som nævnt i note 6.

Tabel 1. Antal beskæftigede¹⁾ fordelt på erhvervsgrupper i 1978 og den årlige absolutte ændring i beskæftigelsen i perioden 1972-1978

	1978	1972-1978 ændring p.a.
Landbrug, fiskeri m. v.	164.000	÷ 3.000
Fremstillingsvirksomhed	564.000	÷ 8.000
Privat servicevirksomhed	130.000	÷ 1.000
Distributionserhverv ²⁾	600.000	+ 5.000
Bygge- og anlægssektor	194.000	(÷ 333)
Offentlige sektor	698.000	+27.000
I alt ³⁾	2.350.000	+19.000

¹⁾ Omfattende selvstændige og lønmodtagere, men ikke medhjælpende hustruer.

²⁾ Inkl. erhvervsrettede liberale erhverv.

³⁾ Excl. råstofudvinding og offentlige værker, hvis beskæftigelsesmæssige rolle er meget lille. Endvidere excl. uoplyste erhverv.

Kilde: Materiale fra Danmarks Statistiks Beskæftigelsesundersøgelser, efterår 1972 og 1978.

2. Inden for fremstillingsvirksomhed har vi i 1970'erne oplevet et betydeligt fald i beskæftigelsen (specielt efter 1973) som en følge af, at produktivitetsstigningstakten har ligget et par procent højere end væksten i produktionen. Dette forhold tegner ikke til at ville ændre sig i 1980'erne – uanset om væksten vil blive lidt større eller mindre – og konsekvensen heraf vil være, at omkring 100.000 arbejdspladser vil gå tabt frem til 1990.⁸⁾

3. Inden for de private serviceerhverv har der i 1970'erne været en vis tilbagegang i beskæftigelsen. I modsætning til hvad der ofte fremføres, har der vist sig en tendens til, at forbrugerne bruger en stigende andel af deres indkomster på »varer« i stedet for »serviceydelser«. ⁹⁾ Populært sagt bruger forbrugerne penge på fjernsyn og hi-fi anlæg i stedet for biografer og koncerter, og husholdningsmaskiner i stedet for hushjælp. Der er ikke i øjeblikket meget, der tyder på, at denne tendens vil vende, og fortsætter udviklingen som i 1970'erne, vil der være 10.000 færre i arbejde i 1990.

4. Distributionssektoren er en samlebetegnelse for en række forskellige erhverv: engros- og detailhandel, pengeinstitutter m. v. og transportvirksomhed. Hvis man dertil lægger de erhvervsrettede liberale erhverv, var der i 1978 beskæftiget lidt flere her end i fremstillingssektoren. Under ét har disse erhverv oplevet en ret betydelig vækst i arbejdspladser i 1970'erne, en vækst, der næsten udelukkende har knyttet sig til engroshandel, pengeinstitutter m. v. og liberale erhverv. Sammen med den offentlige sektor og mere generelt kontorområdet (jf. senere), er det imidlertid inden for distributionssektoren, at man med størst sikkerhed kan forvente en betydelig automatiseringsudvikling. Den

⁸⁾ Jf. Jens Frøslev Christensen: Erhvervsstruktur, teknologi og levevilkår. Del I. Arbejdsnotat 12, Lavindkomstkommissionens sekretariat. 1980.

⁹⁾ Jf. J. Gershunny: After Industrial Society. London, Macmillan 1978.

EDB-udvikling, som man hidtil har oplevet i disse erhverv, kan kun betragtes som en første fase i mere vidtgående automatiseringsplaner, som allerede i dag er teknisk mulige bl. a. i kraft af udviklingen inden for mikroelektronik, elektronisk tekstbehandling og telekommunikation. I en række lande er beskæftigelsen på disse områder i de senere år begyndt at stagnere eller falde.¹⁰⁾ I det mindste må man regne med en betydeligt nedsat stigningstakt i beskæftigelsen i 1980'erne. Hvis stigningstakten godt og vel halveres i forhold til perioden 1972-78, vil der i 1990 være 20.000 flere beskæftigede i denne sektor.

5. Stor usikkerhed tegner der sig omkring udviklingen i bygge- og anlægssektoren. Ved indgangen til 1980'erne har denne sektor lidt et nyt svært tilbageslag; boligbyggeriet er gået kraftigt tilbage, byfornyelseslovgivningen er ikke kommet igennem, og besparelseshensyn har betydet en udskydelse af offentlige anlægsprojekter. Selv om det offentlige har store umiddelbare påvirkningsmuligheder over for aktivitetsniveauet i bygge- og anlægssektoren, synes de senere års politiske vilje til initiativer på området ikke at give forhåbninger om en ekspansion i beskæftigelsen. Hvis blot beskæftigelsesniveauet fra de senere år skal fastholdes uændret frem til 1980, vil det kræve ikke ubetydelige offentlige initiativer (ikke mindst på baggrund af den nuværende akutte krise).

6. Den offentlige sektors beskæftigelsesudvikling vil i 1980'erne være under pres fra to sider: På den ene side vil den lange række af besparelser og udsigt til yderligere besparelser og nedskæringer i de kommende år betyde en klart faldende stigningstakt i beskæftigelsen i forhold til udviklingen i de seneste par årtier. På den anden side består en væsentlig del af offentligt ansattes funktioner i administrative og kontormæssige rutiner (i lighed med dele af distributionssektoren), som den ny teknologi vil give store muligheder for at rationalisere. Specielt i en periode med stærkt politisk pres for besparelser, vil den ny teknologi i højere grad blive brugt til at rationalisere eksisterende funktioner snarere end at udvide dem eller skabe nye. Forestiller vi os – forholdsvis optimistisk – at stigningstakten bliver på 15.000 pr. år, vil beskæftigelsen i den offentlige sektor således stige med 150.000 frem til 1990.

Summeres de her nævnte perspektiver for beskæftigelsesudviklingen i de enkelte erhverv op, vil beskæftigelsen vokse med 30.000. Da arbejdsstyrken imidlertid kan forventes at vokse med hele 210.000, vil konsekvensen være, at arbejdsløsheden stiger med 180.000 – en fordobling i forhold til i dag – hvilket vil sige 360.000 arbejdsløse i 1990.

Til illustration af nogle af de usikkerhedsmomenter (udover de generelt politiske og konjunkturbetonede), der er forbundet med et sådant skøn, kan nævnes den fremtidige udvikling i »energisektoren« og på »kontorområdet«: Hvad vil energipolitikken betyde for beskæftigelsen i specielt dele af frem-

10) Jf. fx. The Impact of Microelectronics on Employment in Western Europe in the 1980's. ETUI (European Trade Union Institute), Bruxelles 1979.

stillings- og bygge- og anlægssektoren? Og hvad vil elektronisk tekstbehandling og telekommunikation betyde for beskæftigelsen blandt kontorfunktionærer¹¹⁾ Dette også nævnt som påmindelse om, at man ikke på forhånd kan være meget optimistisk vedrørende beskæftigelsesperspektiverne inden for »energi-sektoren«, så længe der er så stor uklarhed omkring energipolitikken (bl. a. på olie- og naturgasområdet og med hensyn til vedvarende energi, bygningsisolering m. v.); og videre kan man ikke på én gang være optimistisk med hensyn til energiområdet og samtidig »overse«, at der på et særdeles beskæftigelses-tungt område er en mulig faretruende udvikling under opsejling.

Den økonomiske politik og beskæftigelsesperspektiverne

De ovennævnte forskellige indfaldsvinkler til vurdering af den fremtidige udvikling i arbejdsløshed og beskæftigelse, må desuden ses på baggrund af en række mere generelle baggrundsfaktorer: Tendenserne i de internationale konjunkturer og den hjemlige økonomiske politik.¹²⁾

Intet i de internationale konjunkturer tyder på, at et generelt opsving er forestående – hverken på kort eller mellemlang sigt. Tværtimod udviser de fleste internationale »barometre« dyb pessimisme.

Den hjemlige økonomiske politik sigter primært mod at begrænse betalingsbalanceunderskuddet og inflationen ved hjælp af en generelt restriktiv politik med begrænsning af den hjemlige efterspørgsel, primært gennem indkomstpolitik og besparelser i den offentlige sektor. Herigennem sker der en »udsultning« af produktion og investeringer på hjemmemarkedet. Selv om der i de senere år er etableret generelle lempelser og støtteordninger for erhvervslivet, betyder begrænsningen i hjemmemarkedsefterspørgslen, at incitamentet til investeringerne også begrænses.

Forhåbningerne har da også explicit rettet sig mod eksportudviklingen. Der knytter sig imidlertid en række betydelige problemer til en sådan strategi:

Meget tyder på, at det er af afgørende betydning for en stabil eksportudvikling, at der er et stærkt »udviklingsbagland« på hjemmemarkedet. På hjemmemarkedet grundlægges ofte de positioner, som derpå kan videreudvikles på eksportmarkederne. Baggrunden herfor er, at de informations- og produktionsmæssige udvekslinger og strømme mellem virksomhederne indbyrdes og mellem virksomheder, forbrugere og den offentlige sektor, lettest opbygges på de nære markeder, og det vil oftest sige hjemmemarkedet.

Udviklingen af nogle af Danmarks traditionsrige nøglesektorer, kunne næppe have fundet sted uden gunstige betingelser på hjemmemarkedet. Det gælder

11) I Danmark var der i 1978 280.000 underordnede kontorfunktionærer (heraf 80 pct. kvinder). Vesttyske undersøgelser tyder på, at 25–30 pct. af sådanne job – herhjemme svarende til 70–80.000 personer – vil kunne overflødigsgøres som følge af denne ny teknologi. Se videre Jens Frøsløv Christensen, op. cit.

12) Her skal primært omtales, hvordan den økonomiske politik virker ind på efterspørgslen og de strukturelle problemer og herigennem på beskæftigelsen (og betalingsbalancen).

det landbrugs-industrielle kompleks, reder-skibsværftkomplekset (med tilhørende underleverandørbrancher) og bygge- og anlægskomplekset (med tilhørende byggevareindustrier). Desuden kan nævnes den lange række af virksomheder, der siden 1960'erne er vokset op i kølvandet på den offentlige sektors vækst og til dels i ly af offentlig garanteret afsætning. En lang række af dansk erhvervslivs stærkeste eksportpositioner knytter sig netop til disse områder.

Hvor bygge- og anlægskomplekset efter 1974 har oplevet en mere eller mindre permanent stagnation og krise, der i høj grad er betinget af en politisk bestemt nedgang i byggeriet og det høje renteniveau, var krisen i 70'erne inden for reder-skibsværftkomplekset i højere grad internationalt bestemt. Fra slutningen af 70'erne har dele af landbruget været ramt af den såkaldte »renteklemme« og er kommet ud i betydelige vanskeligheder. Det samme kan vise sig at blive tilfældet for de virksomheder, der i vid udstrækning har været afhængig af offentlig efterspørgsel og investeringer – som en effekt af offentlige besparelser.

Mange virksomheder vil naturligt nok i stigende grad søge ud på eksportmarkederne (det har f. eks. vist sig på byggevareområdet). På lidt længere sigt kan der imidlertid ske det, at de informations- og produktionsmæssige koblinger til hjemmemarkedet rives over, produktion og produktudvikling retter sig i stigende grad mod eksportmarkederne (hvor indfølingen med markedsudviklingen er svagere), og eksporten bliver i stigende grad baseret på underleverancer og komponenter til udlandet. Dette vil gøre den eksportorienterede del af erhvervslivet særdeles sårbar og svagere funderet. Samtidig betyder »udsultningen« af hjemmemarkedet en alvorlig risiko for, at importkonkurrencen vil blive svækket, og hjemlig produktion blive erstattet af import. Bliver dette tilfældet, bliver de strukturproblemer, der allerede eksisterer i erhvervslivet, yderligere forværret med en grundlæggende mangel på balance mellem produktion og efterspørgsel.

Selv om en fortsat generelt restriktiv økonomisk politik vil betyde en svagere udvikling i importen end eksporten, så vil denne form for betalingsbalanceforbedring have nogle alvorlige omkostninger:

1. Arbejdsløshedsproblemerne forværres, og væsentlige dele af erhvervslivet vil blive sat tilbage i udviklingen (gennem underinvestering, ringe eller direkte negativ vækst og virksomhedskrak).
2. Strukturproblemerne vil blive yderligere forværret, og betalingsbalanceforbedringen vil ikke kunne omsættes i en generelt efterspørgsels/aktivitetsstimulerende politik, uden at balancen igen umiddelbart forringes.
3. Eksportpositionerne vil blive mere sårbare og svagere funderede end tidligere.¹³⁾

13) Hertil kommer, at efterspørgselsudviklingen på eksportmarkederne heller ikke ser lyse ud, og at dansk eksport traditionelt er ret importkrævende.

Meget kunne således tyde på, at kampen mod betalingsbalancen er en symptombehandling, der ikke kurerer sygdommens rødder, men snarere får den til at escalere på andre fronter i en langsigtet ond cirkel à la »den engelske syge«.

Bag denne vurdering ligger en manglende tiltro til, at krisens natur skulle være udtryk for en særlig ringe danske konkurrenceevne funderet i en for kraftig udvikling i lønomkostningerne, og at ensidig vægt på indkomst/lønpolitik skulle kunne løse problemerne. I industrien har forholdet mellem lønsum og værditilvækst ligget meget stabilt gennem en lang årrække og med fald efter 1975.¹⁴⁾ Udviklingen i lønomkostningerne pr. produceret enhed er ikke forløbet stærkere i Danmark end i de lande, vi konkurrerer med, i de senere år tværtimod.¹⁵⁾ Det er klart, at lønomkostningerne – ligesom det høje renteniveau og de høje energipriser – føles belastende for erhvervslivet specielt i en krisesituation. Man glemmer imidlertid ofte i konkurrenceevnediskussionen, at lønstigninger på den ene side ofte udgør et incitament til investeringer i ny teknologi (rationalisering) og på den anden side – udgør en del af efterspørgselsgrundlaget for investeringer (kapacitets/produktudvikling). Endelig tyder meget på, at produktionens kvalitet i sig selv er en central konkurrenceevneparameter. Således vises det i en analyse udsendt af EF-kommissionen,¹⁶⁾ at de vestlige lande, der i særlig grad producerer varer med høj intensitet af faglært arbejdskraft (ofte også højt lønnet arbejdskraft) og med komplicerede produktionsprocesser, har et konkurrencemæssigt forspring over for andre lande.

Den teknologiske udvikling og beskæftigelse

Produktivitet, vækst og beskæftigelse

Diskussionen om teknologiens indflydelse på beskæftigelsen og arbejdsløsheden er ikke ny. Da nogle af de første computere kom på markedet, diskuterede man også, om den ny teknologi ville skabe massearbejdsløshed eller vækst og fuld beskæftigelse. I en engelsk rapport fra International Labour Office fra 1972, citeres Norbert Wieneres forudsigelse fra 1950, at automation inden for 25 år ville resultere i en depression, som ville få krisen i 1930'erne til at tage sig ud som en »pleasant joke«. Rapporten peger på, at mange af de spådomme om teknologisk arbejdsløshed, der opstod i 1950'erne og 60'ernes begyndelse, er blevet gjort til skamme af den faktiske udvikling. Konkluderende skriver rapporten: »22 år efter tyder intet på, at hans (Norbert Wieneres) profeti vil blive til virkelighed i 1975 eller selv i løbet af de næste 25 år.«¹⁷⁾

14) Jf. Industriens indtjening og finansiering. Industrirådet 1977; og Industriens indtjening og finansiering 1973-1978. Industrirådet 1980.

15) Se nærmere Jens Frøsløv Christensen, op. cit.

16) International specialisering og industriel arbejdsdeling, Europæisk Økonomi nr. 4, nov. 1979. Kommissionen for De europæiske Fællesskaber, Belgien 1979.

17) Jf. Philip Sadler: The Consequences for Employment. In: The Microelectronics Revolution – The complete Guide to the new Technology and its Impact on Society. Ed.: Tom Forester, Basil Blackwell, England 1980.

Da massearbejdsløsheden faktisk satte ind i 1974/75 i den vestlige verden, og specielt da de revolutionerende gennembrud inden for den mikroelektroniske teknologi nåede frem til forsiderne i 1978, fik diskussionerne nyt liv.

Herhjemme har begrebet »teknologisk arbejdsløshed« i stor udstrækning været brugt i forbindelse med enkeltvirksomheders rationalisering af produktionen ved hjælp af ny automatiseringsteknologi, hvorved dele af arbejdskraften er blevet overflødiggjort. Fra anden side er problemstillingen blevet afvist udfra en makro-økonomisk betragtning: Hvis teknologiudviklingens hastighed og radikalitet nogenlunde afspejler sig i produktivitetssigningstakten, synes der at have været tendens til, at arbejdsløsheden er lav i perioder med høj produktivitetssigningstakt og høj i perioder med lav produktivitetssigningstakt.¹⁸⁾ Det kan forklares ved, at i perioder med høj produktivitetssigningstakt er væksten ofte endnu højere, medens i perioder med lav produktivitetssigningstakt er væksten ofte endnu lavere. For så vidt angår den nuværende økonomiske krise, har produktivitetssigningstakten tilsyneladende været lavere end i årene inden krisen (jf. tabel 2). Dette kan fortolkes som et udtryk for en mindre radikal teknologiudvikling end i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne. Samtidig har den økonomiske vækst eller den generelle efterspørgsel ligget på et betydeligt lavere niveau under end før krisen, og dette betragtes af Det økonomiske Råd som forklaringen på beskæftigelsesproblemerne. Ud fra denne betragtning kan det midlertid – selv på det teoretiske plan – være vanskeligt overhovedet at forestille sig eksistensen af teknologisk arbejdsløshed; for man vil jo altid argumentere med, at væksten er for lille, og at dette er årsagen til arbejdsløshed – uanset hvor stærk produktivitetssigningstakten er.

Tabel 2. Sammenhængen mellem ændringer i beskæftigelse, produktion og produktivitet i den samlede økonomi

	Gennemsnitlige årlige ændringer	
	1967-73	1973-77
	– procent p. a. –	
Produktionsvækst (Bruttonationalprodukt)	4.45	1.84
Produktivitetvækst	4.05	1.97
	– 1000 pers. på fuldtidsbasis –	
Ændring i beskæftigelse	8.4	-2.7
i kraft af:		
Forøget produktion	105.6	41.7
Forøget produktivitet	-97.2	-44.4

Kilde: Beskæftigelsesundersøgelserne og det reviderede nationalregnskab. Tabellen er hentet fra Det økonomiske Råd, Formandskabet: Dansk Økonomi, november 1978, København 1978.

18) Jf. Peder J. Pedersen: Langtidssammenhæng mellem produktivitetssigning og beskæftigelsesgrad. Nationaløkonomisk Tidsskrift nr. 2, 1977.

Det ligger i sagens natur, at en økonomisk krise er udtryk for en lavere økonomisk vækst og et lavere investeringsniveau, og i denne forstand er det nærmest en tautologi at sige, at beskæftigelsesproblemerne skyldes den lavere vækst. Det er naturligvis også rigtigt, at den teknologiske udvikling normalt ikke giver sig udslag i stigende arbejdsløshed, hvis væksten er (tilstrækkelig!) stor. Endelig er der heller ikke noget unaturligt i, at den teknologiske udviklingstakt og dens effekter på produktivitetstigningerne nedsættes, når væksten og investeringerne falder. Men det, der er sket fra perioden før krisen til perioden efter krisens gennemslag (frem til 1977), er tilsyneladende, at den teknologiske udviklingstakt (målt som produktivitetstigningstakten) ikke relativt er faldet så meget som væksten i produktionen. Var dette sket, ville beskæftigelsen ikke have ændret sig negativt. Man kunne således med lige så god ret sige, at den negative udvikling i beskæftigelsen skyldes en »for høj« teknologiuudvikling.

Under alle omstændigheder er der i forholdet mellem produktivitetstigning og vækstrate i produktionen sket en vis forskydning henimod relativt højere produktivitetstigninger, og var dette sket – i en periode med høj vækst – ville beskæftigelsen også være faldet. På den anden side vil en sådan tilgang betyde, at man altid vil forklare en stigende arbejdsløshed med teknologiuudviklingen. Præmisserne for tolkningen lægger med andre ord tolkningens indhold fast.

Et teoretisk problem i denne forbindelse er det, at man i begge tilfælde ser henholdsvis teknologiuudviklingen (eller produktivitetstudviklingen) og væksten i produktionen som løsrevne størrelser, hvor man så at sige kan vælge mellem at betragte efterspørgslen eller teknologiuudviklingen som determinerende for udviklingen i beskæftigelsen.

Teknologi og beskæftigelse i et langsigtet konjunkturforløb

En måde at komme tættere ind på problemstillingen teknologi – beskæftigelse, er at betragte den teknologiske udvikling (herunder udviklingen i investeringer og produktivitet) som tættere sammenknyttet med efterspørgselsudviklingen i et langsigtet dynamisk forløb. Til det formål er det yderligere nødvendigt, at skelne mellem forskellige teknologityper, og forskellige måder at anvende/indføre teknologi på. Med hensyn til forskellige typer teknologi, er det analytisk frugtbart at skelne mellem produktions- eller procesteknologi, produktteknologi og arbejdsorganisatoriske metoder (jf. figur 1).

Vedrørende forskellige anvendelsesformer for teknologi (specielt produktions- og procesteknologi), må man i det mindste skelne mellem anvendelser, der sigter mod henholdsvis kapacitetsudvidelse og rationalisering (reduktion af omkostningerne). Der er tale om analytiske kategorier, som det i praksis kan være vanskelige at holde adskilt fra hinanden i forbindelse med en konkret investeringssituation.

Figur 1

Teknologityper:	Karakteristik:
Produktions- eller procesteknologi	Teknisk udstyr med henblik på at øge effektiviteten ved en given arbejds- eller produktionsproces.
Produktteknologi	Den know-how og tekniske kapacitet/kvalitet, der er indbygget i det enkelte produkt eller den enkelte serviceydelse.
Arbejdsorganisatoriske metoder	Metoder til at øge effektiviteten (evt. i visse tilfælde kvaliteten) ved en given arbejdsproces ved at ændre på jobudformning, koordinering af arbejdet eller incitamentet til at arbejde hurtigere (fx. gennem præstationsløn).

Den økonomiske dynamik i de vestlige markedsøkonomier har historisk bevæget sig i »lange bølger« med opgangs- og nedgangsperioder strækkende sig over perioder på omkring 25 år. Inden for en sådan lang cyklus foregår der mere kortsigtede konjunktursvingninger, der dog er underlagt den mere langsigtede tendens.

Fra flere forskellige sider har der været gjort forsøg på at analysere, hvilke mekanismer – økonomiske og teknologiske – der karakteriserer de forskellige faser af denne udvikling.¹⁹⁾

I det følgende skal vi forsøge mere analytisk at sammenfatte nogle af de centrale mekanismer og sammenhænge i en sådan langbølgecyklus. I figur 2 findes en skematisk fremstilling af sammenhænge mellem teknologi (teknologityper/anvendelsesformer) og beskæftigelse som illustration til den verbale gennemgang.

Grundlæggende produktions- eller produktteknologiske nydannelser synes kun at ske med længere mellemrum. For at sådanne basisfornyende teknologier skal kunne få afgørende indflydelse på aktivitetsniveauet i den samlede økonomi, må en række forudsætninger være til stede:

1. De tekniske nydannelser må ske inden for sektorer som maskinindustrien, transport, energi, kommunikation, idet ændringer inden for disse områder må antages at have betydelige afsmitningseffekter i hele produktionssystemet.²⁰⁾

19) Se fx. C. Freeman: *Technical Change and Unemployment*, Mimemo, Science Policy Research Unit, January 1978; Ernest Mandel: *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt am Main, 1972; G. Mensch: *Gemischt Wirtschaftliche Innovationspraxis*, Göttingen 1976.

20) Af tidligere basisfornyende teknologigennembrud kan nævnes: maskinel fremstilling af motorer drevet af dampkraft (ca. 1848-), elektro- og eksplosionsmotorer (1890'erne), elektronisk udstyr og udstyr til kerneenergi (1940'erne). Inden for kommunikations- og transportområdet gav disse nye teknologier sig bl. a. udtryk i oceandampere og lokomotiver, biler og radio-kommunikation og i nyere tid jumbosfly, fjernsyns-, fjernskriver-, radar- og satellitsystemer. (Jf. Mandel, op. cit.).

2. Der må være et profit- og efterspørgselsmæssigt grundlag til stede (historisk har dette ofte vist sig ved statslige indgreb og støtte i de første faser).
3. Der må i sammenhæng med punkt 2 eksistere/opbygges nogle nye produktions- og produktmæssige vækstcentre udover det område, hvor teknologien som sådan produceres. Det vil primært sige nye produkter, der retter sig mod nye forbrugsmuligheder.
4. I et givet nationalt produktionssystem må der eksistere eller være mulighed for at opbygge de videnskabsmæssige, tekniske og produktionsmæssige forudsætninger for udvikling af denne afledte produktion.

Er bl. a. disse forudsætninger til stede, er der udsigt til, at de tekniske basisfornyelser successivt følges op af større bølger af investeringer med sigte på praktisk udnyttelse.

Undersøgelser af introduktionen af ny teknologi har vist,²¹⁾ at »inkubationstiden« før en ny teknologi slår igennem ofte er temmelig lang. I denne fase – inden det virkelige opsving – tillempes den ny teknologi inden for forskellige områder i mindre skala, det vil sige, der sker en række innovationer og industrielle forandringer, som tilsammen er grundlaget for det egentlige »take off«.

Figur 2. Skematisk fremstilling af sammenhænge mellem teknologi og beskæftigelse i en dynamisk proces

	→		
	Kapacitetsudvidelse og produktudvikling ¹⁾ v.h.a. ny teknologi fremherskende	Rationalisering v.h.a. eksisterende teknologi fremherskende	
Produktions-teknologi	produktion i mindre skala ved hjælp af (evt. nyt) produktionsteknisk udstyr	gradvis overgang til stordriftsproduktion med integration af nye produktionsteknikker	raffinering af eksisterende stordriftsteknologier
Produkt-teknologi	udvikling af helt nye produkter med nye tekniske og funktionelle kapaciteter/kvaliteter (nye markeder i introduktionsfasen)	standardisering af eksisterende produkter (evt. med funktionelle kvalitetsforringelser) (markeder i vækst/modningsfasen)	fortsat standardisering eller introduktion af delvist nye erstatningsprodukter (markeder i stagnation/tilbagegang)
Arbejdsorganisatorisk teknologi	relativ løs arbejdsorganisation med alsidige funktioner	stigende specialisering og rutinisering af arbejdet ²⁾	yderligere specialisering af arbejdet ²⁾
Beskæftigelses-effekt	stigende beskæftigelse	stagnerende beskæftigelse	faldende beskæftigelse

¹⁾ Der tænkes her specielt på udvikling af helt nye produkter med betydelige vækstmuligheder.

²⁾ Eventuelt eksperimenteres på visse områder med nye organisationsformer (selvstyrende grupper m. v.), bl. a. hvor specialiseringen er drevet for vidt (og fx. giver sig udtryk i øget sygefravær, utilfredshed og uro) eller hvor en forringelse af produktkvaliteten betyder ringere omsætning.

21) Jf. Christian Berg m. fl.: Teknologisk udvikling og beskæftigelse, Afgangprojekt ved den samfundsøkonomiske kandidatuddannelse, Aalborg Universitetscenter 1980.

Ved det egentlige »take off« vil den ny teknologi medføre en voldsom stigning i investeringerne, hvad der som oftest vil trække betydelig beskæftigelse med sig. Traditionelle produkter eller produktioner vil blive erstattet af nye i kraftig vækst, eller der vil blive indført nye procesteknologier, der radikalt vil kunne rationalisere den eksisterende produktion. Disse rationaliseringsinvesteringer i traditionelle produktionsområder uden større vækstmuligheder vil her betyde overflødiggørelse af arbejdskraft. Dette vil imidlertid langt blive overskygget af igangsættelse af nye produkter – i første omgang i mindre skala og relativt arbejdskraftkrævende – eller decideret kapacitetsudvidende investeringer. Der vil herved opstå en række nye brancher (underleverandør-, komponent-, råvarebrancher m. v.) I denne fase vil man se betydelige produktivitetstigninger, og sammen med den stigende beskæftigelse, vil lønstigningstakten øges og yderligere stimulere væksten, herunder fremme såvel rationaliserings- som kapacitetsudvidende investeringer.

Efterhånden som vækstcentrene »modnes« ved en gradvis overgang til masseproduktion, og efterhånden som rationaliseringerne inden for de traditionelle produktionsområder slår igennem, sker der en yderligere stigningstakt i produktiviteten, der eventuelt vil komme op på niveau med væksten eller højere, og beskæftigelsen begynder at stagnere eller falde. Videre begynder markederne også på de hidtidige vækstområder at mættes, og den selvstændige effekt af den ny teknologis spredningsdynamik tynder ud. Konsekvensen bliver at konkurrencen skærpes og profitten begynder at falde. Konkurrencen om de stagnerende markeder betyder, at de kapacitetsudvidende investeringer falder og rationaliseringshensyn (minimering af omkostningerne) får større betydning. Tilsammen betyder tendensen til markedsmætning, den i stigende grad kapitalintensive produktion (stordriftsproduktion), og forskydningen fra kapacitetsudvidende investeringer til rationaliserings- og vedligeholdelsesinvesteringer (evt. under indtryk af et generelt faldende investeringsniveau), at beskæftigelsen begynder at falde kraftigere. Med mindre nye grundlæggende teknologiske fornyelser kombineret med nye vækstcentermuligheder har kunnet grundlægges i perioden inden dette sker, vil der således opstå en længere periode med høj arbejdsløshed. Produktivitetstigningstakten begynder at falde, dels på grund af de generelt faldende investeringer, dels fordi de centrale dele af det teknologiske gennembrud allerede er blevet indført i produkter og produktionsprocesser i opsvingsperiodens faser, og rationaliseringsbestrebelse i højere grad bærer præg af justeringer og raffineringer af allerede eksisterende teknologi. Hertil kommer en række arbejdsorganisatorisk bestemte effektiviseringsforanstaltninger. Det er således ikke så meget rationaliseringsinvesteringernes produktivetsfremmende potentiale, der skaber arbejdsløshed, som det forhold at rationaliseringsinvesteringerne er defensive og ikke kompenseres (i tilstrækkeligt omfang) af igangsættelse af nye arbejdskraftkrævende produktioner i mindre skala og af egentlig kapacitetsudvidende investeringer.

I denne gennemgang har betydningen af den statslige økonomiske politik og af den offentlige sektor som sådan ikke været diskuteret. Det er imidlertid vigtigt at påpege, at statslige indgreb i økonomien ofte i praksis har spillet en afgørende rolle ved overgangen fra en nedgangsperiode til en opgangsperiode. Endvidere har det vist sig, at større teknologiske innovationer i dette århundrede i stor udstrækning er udviklet som en konsekvens af statslig efterspørgsel, forskning m. v.²²⁾ Endelig har den offentlige sektor som sådan specielt i efterkrigstiden spillet en systematisk stigende rolle som en del af vækstgrundlaget i hele økonomien.

Teknologi og beskæftigelse under krisen i 1970'erne

I diskussionerne omkring »teknologisk arbejdsløshed« må man således skelne mellem på den ene side den måde, hvorpå teknologien anvendes, og på den anden side teknologiens udviklingshastighed og radikalitet (kun delvist afspejlet i de årlige stigninger i arbejdsproduktivitet):

1. Meget tyder på, at den arbejdsløshedssituation vi nu befinder os i, hænger sammen med – udover det generelle investeringsfald – en ændring i investeringernes sammensætning til fordel for mere defensive, rationaliseringsorienterede teknologiinvesteringer i virksomhederne. Dette synes understøttet bl. a. af vesttyske spørgeskemaundersøgelser vedrørende investeringsstrukturens udvikling (jf. figur 3).

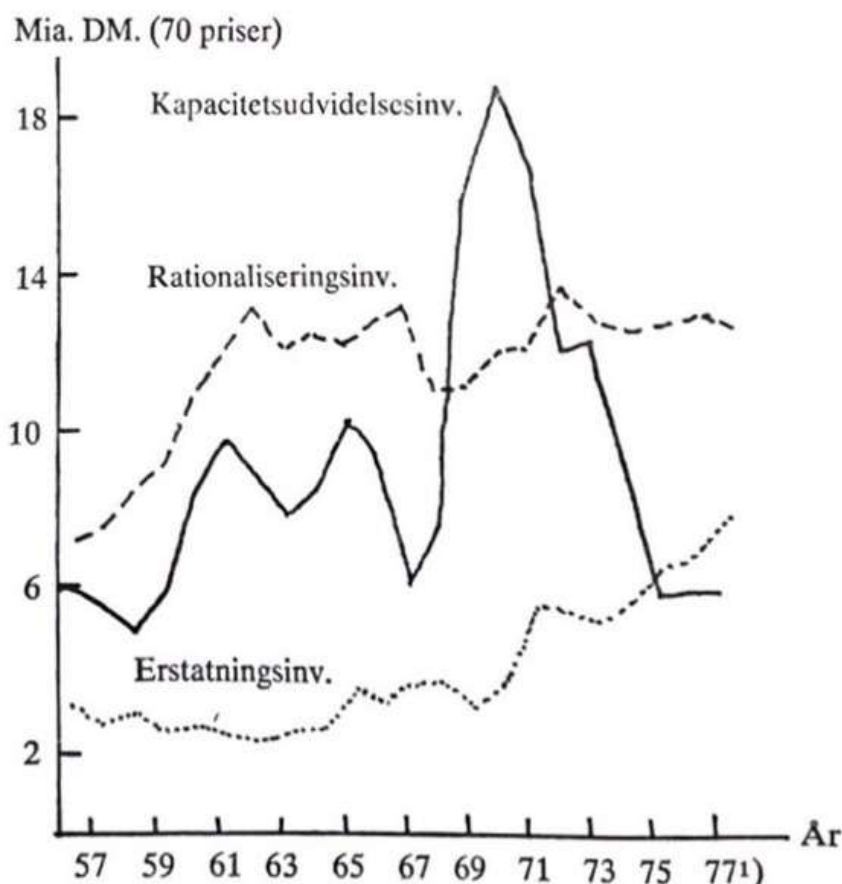
Dette kan imidlertid næppe betragtes som den grundlæggende årsag til arbejdsløsheden. Denne må snarere søges i det strukturelle samspil mellem teknologiudviklingen (og dens forskellige aspekter) og udviklingsmekanismer med hensyn til investeringerne (og deres sammensætning), produktionsstrukturen og markeds- eller efterspørgselsudviklingen. Forskydningen mod primært rationaliseringsteknologiske investeringer fremstår snarere som en væsentlig umiddelbar forklaring på dele af arbejdsløsheden. Hertil kommer den økonomiske politik (jf. tidligere), der forstærker rationaliseringsbestræbelserne bl. a. gennem sine efterspørgselsbegrænsende effekter.

2. Den type »teknologisk arbejdsløshed«, der kan henføres til teknologiens radikalitet og udviklingstempo, synes derimod ikke at have spillet nogen nævneværdig rolle for arbejdsløshedsudviklingen i 1970'erne. Meget synes at pege på, at 1970'ernes teknologiudvikling har været en mere kontinuerlig fortsættelse af tendenserne fra 1960'erne. Ganske vist har der været megen omtale af numerisk styrede værktøjsmaskiner, industrirobotter, montageautomater m. v., men de er langt fra slået bredt igennem

22) Jf. SPRU, Science Policy Research Unit, 1977: The current international economic Climate and Policies for technical Innovation, University of Sussex.

inden for industrien. Som tidligere nævnt har det lavere generelle investeringsniveau snarere betydet, at teknologiens udviklingstempo er faldet i forhold til 1960'erne, selv om den enkelte investering i 70'erne muligvis har betydet lige så store eller større tekniske fornyelser (og produktivtetsgevinster) end i 1960'erne.

Figur 3. Investeringsudviklingen i Vesttyskland, opdelt på investeringsarter. Mia. DM. 1970-priser

¹⁾ Skøn.

Kilde: Zuviel Rationalisierungsinvestitionen?, Ifo-schnelldienst 5/1977. IFO Institut für Wirtschaftsforschung, München.

Den ny teknologi og mulige fremtidige perspektiver for beskæftigelsen

Dette billede kan imidlertid ændre sig i løbet af 1980'erne og 90'erne, ikke mindst på baggrund af den mikroelektroniske »revolution«. Denne startede så småt i 1950'erne, hvor man begyndte at skabe transistorer af silicium. I 1957 lykkedes det at fæstne én transistor på én chip (flis, splint). Siden da er udviklingen gået meget stærkt. I 1973 kunne en hel computer placeres på en enkelt chip: Det kaldte man en mikroprocessor. I 1978 kunne ca. $\frac{1}{4}$ million

transistorer fæstnes på en chip. Sammenlignet med verdens første store computer (ENIAC'en) var mikroprocessoren i slutningen af 1970'erne:

- 1.000 gange mere pålidelig,
- forbrugte 1 million gange mindre energi,
- var 25 gange hurtigere,
- havde en større hukommelse,
- optog 1/30.000 af pladsen,
- kostede 1/10.000 af prisen.²³⁾

Mikroprocessorens minutløse størrelse, dens utroligt lave pris, dens enorme effektivitet, pålidelighed og hurtighed, kunne indicere en hurtigere og bredere gennemslagskraft end tidligere tiders basisfornyende teknologier. Hidtil har mikroelektronikken fortrinsvis erstattet »gamle« produkter med langt mindre arbejdskraftkrævende substitutionsprodukter, som fx. på ganske kort tid udryddede store dele af den schweiziske urindustri og den mekaniske regnemaskineindustri. Bilindustrien og store dele af elektronikindustrien er andre eksempler på, hvordan den ny teknologi – selv ved en kraftig udvidelse af produktionsvolumet – kan klare sig med betydeligt mindre arbejdskraft end hidtil. Indtil videre har der kun været få eksempler på helt nye produkter som følge af mikroelektronikken (fx. TV-spil, forskelligt medico-teknisk udstyr). Hertil kan føjes udviklingen inden for elektronisk tekstbehandlingsudstyr og telekommunikationsområdet, som med sikkerhed vil betyde en radikal effektivisering og rationalisering af de hidtil stærkt arbejdskraftkrævende kontor-, kommunikations- og administrative funktioner.

Selv om man ikke blot kan generalisere fra enkeltstående eksempler på mikro-niveau til udviklingen på makro-niveau, og selv om udviklingen antageligvis vil gå langsommere end nogle »teknologioptimister« synes at mene, må perspektiverne alligevel give anledning til bekymring for de kommende årtiers udvikling i arbejdsløsheden.

Man kan forestille sig to forskellige mulige konsekvenser af den ny teknologi (eventuelt i en kombination eller i modificerede udgaver):

1. En udvikling, hvor den nuværende defensive og rationaliseringsorienterede teknologiudvikling fortsætter, og efterhånden i stigende grad sker ved hjælp af den radikalt nye teknologi. Hvis denne nye teknologi primært knytter an til automatisering af eksisterende produktioner og udvikling af langt mindre arbejdskraftkrævende substitutionsprodukter, vil man komme til at opleve et spring opad i produktivitetstigningstakt uden nogen nævneværdig stigning i den økonomiske vækst. Det vil være den værst tænkelige udvikling, og beskæftigelsen vil falde kraftigt.

23) Jf. Tom Stonier: *The Impact of Microprocessors on Employment*, og Ed Goldwyn: *Now the Chips are Down*. In: *The Microelectronics Revolution*, op. cit.

2. En udvikling, hvor den ny teknologi efter en årrække knytter an til store nye vækstcentre og dermed bliver medvirkende til ret betydelig økonomisk vækst: nye produkter vil blive udviklet, og kapacitetsudvidende investeringer vil i stigende grad overskygge rationaliseringsinvesteringerne inden for de traditionelle produktionsområder. I en sådan situation vil beskæftigelsesudviklingen tegne sig relativt lysere.

Tager vi imidlertid i betragtning, at mikroelektronikken tilsyneladende har større produktivitsfremmende effekter end nogen tidligere teknologisk »revolution«, så kan det betyde, at væksten skal op på et endnu højere niveau end vi oplevede i 1960'ernes slutning og 70'ernes begyndelse for blot at kunne fastholde den eksisterende beskæftigelse.

I forhold til den tidligere gennemgang af langbølgecyklus'en, kan man forestille sig, at »inkubationstiden« vil forløbe noget hurtigere end før, og at der – i et muligt fremtidigt økonomisk opsving – kan ske en generel forskydning i forholdet mellem vækst og produktivitsstigningstakt til fordel for den sidste.

Sammenfatning og alternative handlingsperspektiver

I denne artikel er der tegnet et dystert billede af udsigterne for beskæftigelse og arbejdsløshed. De mere konkrete bud på, hvordan udviklingen tegner sig frem til 1990, er ikke tænkt som en egentlig prognose eller forudsigelse. Sigtet har været at illustrere problemernes størrelsesorden, hvis tingene får lov at udvikle sig som hidtil, og at påpege vanskelighederne ved at udpege vækstcentre i erhvervsudviklingen, der under de herskende økonomiske og politiske omstændigheder vil kunne vende udviklingen til det bedre.

En række forhold af afgørende betydning for beskæftigelsesudviklingen er naturligvis vanskelige at forudsige – ikke mindst den økonomiske politik. Noget kunne tyde på, at arbejdsløsheden ikke kan stige meget mere uden at blive truende for tilliden til de politiske institutioner, den økonomiske politik og det økonomiske systems »grundlove«. Dette kunne muligvis i sig selv påtvinge mere radikale indgreb til nedbringelse af den registrerede arbejdsløshed.

Som nævnt i indledningen vil fuld beskæftigelse i sig selv være en væsentlig lighedsfremmende målsætning, specielt hvis den suppleres med en målsætning om en mere ligelig fordeling af beskæftigelsens omfang. Begge dele til kunne fremmes gennem en nedsættelse af den generelle fuldtidsarbejdstid og en successiv tilnærmelse mellem deltids- og fuldtidsarbejde. Dette kan imidlertid ikke stå alene.

Hvis udviklingen i 1980'erne og 90'erne skal kunne forene en afgørende reduktion eller eliminering af betalingsbalanceunderskuddet med en kraftig forøgelse af beskæftigelsen, må der tilvejebringes en koncentreret indsats for at udvikle bæredygtige og stabile vækstcentre i økonomien. Det er her vigtigt, at der tages udgangspunkt i sociale og samfundsøkonomiske behov på hjemme-

markedet, som danske virksomheder er fortrolige med eller i det mindste har gunstige muligheder for at knytte an til. Hjemmemarkedet kan herved fungere som »udviklingsbagland« for eksportfremstød (og bedre importkonkurrence).

Er den overordnede politiske målsætning for samfundets udvikling balance over for udlandet, fuld beskæftigelse og forbedring af levevilkårene, må der tilrettelægges en langsigtet, styret vækst på områder, der sigter mod at:

- styrke mere samfundsmæssige og kollektive behovsområder,
- fremme ressourcebesparelser på stærkt importintensive og valutabelastende områder,
- forbedre kvalitative træk ved privatforbruget,
- forbedre de fysiske og sociale kvaliteter i arbejdsvilkårene og det ydre miljø.

Hertil er der brug for en serie politiske initiativer, og det skorter ikke på realistiske og gennemtænkte ideer og planer. En omfattende byfornyelseslovgivning ligger på bordet, men er flere gange blevet udskudt. Den af Johannes Bremer udarbejdede energi- og beskæftigelsesplan,²⁴⁾ der er baseret på en omfattende satsning på vedvarende energi og isoleringsområdet, har også ligget på bordet et par år.

Undersøgelserne vedrørende mulighederne for at oprette en dansk avisfabrik baseret på returpapir,²⁵⁾ viser, at der også på enkeltstående områder er mulighed for på én gang at skabe arbejdspladser og spare valuta. Disse eksempler viser, at der *kan* gøres noget aktivt.

Social- og miljøtilpasset produktion i mindre skala, med høj produkt- og servicekvalitet og baseret på veluddannet arbejdskraft, synes at kunne udgøre gunstige vækstmuligheder i et lille højtudviklet land som Danmark.

Udover byfornyelse og boligbyggeri samt hjemlige energikilder, kan desuden nævnes andre velegnede områder som lette kollektive transportsystemer og -materiel og sundheds- og forsorgssektoren, hvortil der er og yderligere kunne knyttes betydelig produktion (eksempelvis medico-teknisk udstyr, plejehjemsbyggeri og inventar hertil). Af mere afgrænsede områder kan nævnes: udstyr til energibesparelse i produktion og boliger, udstyr til forbedring af indeklima og arbejdsmiljø, el-besparende husholdningsmaskiner, el-drevne biler og forskellige former for genbrugsproduktion.

På mere bredt afgrænsede områder kunne der udarbejdes konkrete planer, der støtter omfattende investeringer i forskning, udvikling, uddannelse og produktion (med sikring af en positiv beskæftigelseseffekt, praktikpladser m. v.). Bremer-planen og til dels byfornyelsesprogrammet kunne her videreudvikles også på andre felter. På mere snævert afgrænsede områder kunne der etableres egentlig offentlig produktionsvirksomhed.

24) Bremer-planen – et kombineret energi- og beskæftigelsesprojekt. Forlaget SOC 1980.

25) En dansk avisfabrik. Genfiber A-S, København 1980.

Selv om fuld beskæftigelse og en ligelig fordeling af beskæftigelsens omfang vil medføre en klar reduktion af fx. de indkomstmæssige uligheder på arbejdsmarkedet, vil de dog langt fra forsvinde. Her skal man huske på, at initiativet til Lavindkomstkommissionen opstod i en periode med tilnærmelsesvis fuld beskæftigelse og i erkendelsen af fortsat store indkomstmæssige og andre velfærdsmæssige uligheder. Disse grundlægges på arbejdsmarkedet – gennem en hierarkisk opbygning af jobstrukturen.²⁶⁾ Selv om de enkelte job med tiden skifter indhold, nogle forsvinder og nye opstår – bl. a. på grund af den teknologiske udvikling – har hierarkiet som sådan vist sig meget stabilt over tid.²⁷⁾

Uddannelse kan ikke i sig selv eliminere de ulighedsskabende mekanismer på arbejdsmarkedet, men vil dog være en af forudsætningerne for at dette kunne ske. Et led i sådanne tiltælbelser måtte være en udbygning af erhvervsuddannelsernes kapacitet (med en sikring af praktikpladser) med særligt henblik på at forbedre restgruppens (d. v. s. dem uden anden uddannelse end grundskolens) erhvervs kvalifikationer. Det er her yderligere vigtigt – ikke mindst med udsigterne til betydelige teknologiske forandringer – at erhvervsuddannelserne sigter mod en bredere indsigt i de tekniske og organisatoriske systemer på arbejdspladserne snarere end blot specialiserede og procesnære optræningskurser. Desuden vil det være nødvendigt at sikre reel mulighed for løbende efteruddannelse. Hvis en offensiv beskæftigelsespolitik med sigte på udvikling af nye vækstcentre skal kunne lykkes, må dele af erhvervsuddannelserne i stigende grad orienteres mod disse områder.

Udover at sådanne tiltag ville begrænse udbuddet af (ikke kvalificeret) arbejdskraft på arbejdsmarkedet – og dermed i sig selv virke dæmpende på arbejdsløsheden – vil den enkeltes mulighed for indflydelse på arbejdsforholdene kunne forstærkes og den enkeltes forskelligartede evner og kreativitet i højere grad få udfoldelse i produktionslivet.²⁸⁾

En demokratisering af produktionslivet vil dog være afgørende for, at dette faktisk vil ske, og for at man i den fremtidige udvikling kan undgå en stærkt specialiseret og hierarkisk udformning af jobbene, hvor mange har monotone job og få kun beskæftiger sig med beslutningsprocesserne.

26) Dette er et af de væsentligste resultater, der går igen – og som er uddybet – i en række af de rapporter, der er udsendt af Lavindkomstkommissionens sekretariat.

27) Jf. Jens Frølev Christensen, op. cit.

28) I den forstand er kvalifikationer hos arbejdskraften også en vigtig »konkurrenceevneparameter«.